

O izučavanju holokausta u Hrvatskoj i hrvatskoj državotvornosti

Boris Havel

Boris.Havel@mvep.hr

Tijekom godina pisanja publicističkih radova – često o temama vezanima uz povijest židovskog naroda, države Izrael te uz hrvatsko-židovske odnose – uvijek je bilo zanimljivo vidjeti reakcije izdavača na te tekstove. Reakcije su bile različite, ali jedan aspekt posebice je vrijedan spomena. Usprkos osjetljivosti tema i nekonvencionalnosti većine članaka oni, s jednom jedinom iznimkom, nisu podvrgavani uredničkoj cenzuri. Iznimka se odnosi na članak *Patriotizam i filosemitizam* koji sam napisao 2004. dok sam bio na magistrarskom studiju u Izraelu. Članak je objavio hrvatski tjednik Fokus. U njemu sam, između ostalog, analizirao aktualne hrvatsko-židovske odnose, te ulogu koju u njima ima sjećanje na Holokaust i zločine koje su nad Židovima počinili Hrvati. Rečenica koju je urednik izbacio iz teksta je ova:

»Mi Hrvati, koji smo ponosni na mnoge pozitivne značajke svoje kulture, zemlje i povijesti, za koje ničim nismo zaslužni, po istoj se logici sramimo zbog nedjela koje je dio našega naroda počinio u prošlosti, premda za njih nismo krivi.«

Tjednik Fokus bio je jedan od posljednjih glasila konzervativne hrvatske desnice, a članak *Patriotizam i filosemitizam* oštro kritičan prema ustaškom režimu i njegovim zločinima. Ništa drugo u tekstu nije bilo izmijenjeno niti iz njega maknuto. Štoviše, Fokus je objavio više mojih članaka u kojima sam, u usporedbi s drugim tekstovima koje su hrvatski mediji objavljivali o toj temi, pisao izrazito afirmativno o državi Izrael i pravu židovskog naroda da se brani od onih koji mu prijete novim holokaustom. Kasnije sam saznao da je glavni urednik bio toliko zadovoljan mojim tekstovima da je želio značajno proširiti suradnju i količinu priloga upravo o tim temama. Nemam razloga dvojiti da je uredništvo Fokusa gajilo pozitivan stav prema židovskom narodu, te da je u tom kontekstu bilo spremno otvoriti teme kritičkog propitivanja postupanja i stavova Hrvata prema Židovima, u prošlosti i sadašnjosti. Usprkos tomu, navedena rečenica bila je preoštra i završila je – bez konzultacije s autorom – u virtualnom košu za smeće.

Ustaški zločini počinjeni nad židovskim narodom, kao i drugim žrtvama toga režima, tema je koja naš narod i naše društvo pritišće desetljećima. U vrijeme postojanja bivše države, komunistički je režim cinično prizivao sjećanja na ustaške zločine kako bi njima suzbio hrvatski nacionalizam, hrvatsko nezadovoljstvo zbog nepovoljnog položaja Hrvatske u Jugoslaviji, te svaku pomisao na hrvatsko osamostaljenje. U tom su kontekstu ustaški zločini ponovno snažno aktualizirani tijekom procesa stvaranja samostalne i demokratske hrvatske države. Na navodnu genocidnost hrvatskog naroda pozivali su se promicatelji velikosrpske politike razarajući istodobno hrvatske gradove i ubijajući Hrvate. Glumeći zaštitnike Židova u Hrvatskoj, nositelji velikosrpsva na najmorbidniji mogući način posegnuli su za holokaustom kao alatom za oblikovanje svojih projekata. U poznatim operacijama KOS-a u kolovozu 1991. miniran je ulaz u Židovsku općinu u Zagrebu i židovsko groblje. Svrha je bila prikazati Hrvate kao ustašoidne neprijatelje židovskog naroda, što su tobože uvijek bili, a hrvatsku državu u nastajanju kao buduće uporište rasizma i antisemitizma. Hrvatski je narod tada *en masse* osudio taj teroristički čin i ogradio se od svake vrste protužidovstva. Kada se naknadno ispostavilo da su konci akcija miniranja vodili do Beograda, malo je tko u Hrvatskoj bio iznenađen. No taj je događaj možda najjasnije pokazao koliko su protivnici hrvatske samostalnosti nastojali povezati i instrumentalizirati zbivanja iz Drugoga svjetskog rata s političkim procesima koji su vodili prema raspadu Jugoslavije. S druge strane, pak, teško je zaniijekati da je neka povezanost postojala. No nju valja staviti u kontekst i to nakon što se najprije makne u stranu čitav diskurs koji je o toj temi pomno i suptilno kreiran u vrijeme bivše države.

U godinama nakon Drugoga svjetskog rata, u Jugoslaviji se profiliralo više idejnih i ideoloških procesa vezanih uz hrvatsku povijest, ratna zbivanja i tekuće političke prilike. Među njima su za temu ovoga članka važna dva. Prvi je centralizacija države, čiji je važan čimbenik bilo suzbijanje hrvatskih težnji za stjecanjem višega stupnja autonomije. Za državu federativnog uređenja to nije bio neočekivan proces i on bi bio i legitiman da nije bio popraćen masovnim zločinima i da je bio koliko-toliko demokratski. Drugi je istraživanje i objavljivanje ustaških zločina. U nekim drugim, sretnijim i normalnijim političkim okolnostima, ta bi se dva procesa razvijala neovisno jedan o drugome pa bi i sama pomisao na postojanje kakve uzročno-posljedične veze među njima zvučala bizarno. No okolnosti u kojima je hrvatski narod živio između Drugoga svjetskoga i Domovinskog rata nisu bile ni sretna ni normalne. Spomenuti su se procesi počeli isprepletati i to, kasnije će se pokazati, na štetu i jednoga i drugoga. Pletačev mozak bio je u Beogradu, ali su mnogi spretni prsti u Hrvatskoj marljivo kačkali i pleli, potaknuti impulsima koje im je odašiljao, uz česte izljeve autohtone domaće kreativnosti. Poput krivulja u kakvu grotesknom grafikonu,

u kojem jedna pokazuje intenzitet hrvatske težnje za osamostaljenjem, a druga intenzitet prikazivanja Hrvata kao inherentno genocidnog naroda, skupa su rasle i opadale, pa opet rasle. Prema nekim su percepcijama s vremenom i srasle. Logika krivulje bila je to da je hrvatska genocidnost dominantni uzrok i sigurni pratitelj svake hrvatske želje za samostalnošću. Ostvari li se ona, prema istoj toj logici, stradat će ne samo Srbi, nego i Židovi. Stoga je teško zamjeriti što je dio Židova, na području bivše države ili drugdje u svijetu, hrvatsko osamostaljenje početkom devedesetih isprva doživio kao moguću prijetnju po svoj narod.¹

Vizionari novostvorene demokratske Hrvatske uložili su puno napora da bi te tvrdnje opovrgnuli, a zemlju približili židovskom narodu i posebice državi Izrael. Prijateljski odziv Izraela i židovskih intelektualaca, koji je uslijedio nedugo nakon početnoga i razumljivog opreza, značajno je pridonio legitimizaciji ideje hrvatske državotvornosti na međunarodnoj političkoj pozornici.² Predsjednik Tuđman uložio je puno truda da bi se između Republike Hrvatske i države Izrael što prije uspostavili diplomatski odnosi. Tuđmanovi naponi na zbližavanju dviju država, koji bi se u nekim početnim fazama mogli opisati i kao nametljivi, s vremenom su polučili rezultat. Hrvatska i Izrael od tada do danas razvile su kvalitetne prijateljske odnose. Većina Židova Hrvatsku danas vidi slično kao i bilo koju drugu državu na svijetu, bez puno razmatranja njezine ratne prošlosti, kako fašističke tako i antifašističke, s naglaskom na razvijanje suradnje u predmetima koji su trenutno aktualni. To se ne može reći i za glavne protagoniste višedesetljetnoga protuhrvatskog aktivizma. Prema istraživanjima o »asocijacijama i stereotipima koji se vežu uz Hrvatsku i Hrvate« u Srbiji i Crnoj Gori nisu daleko odmakli od diskursa iz bivše zajedničke države. Dominira asocijacija na rat, zločine i genocid; u Srbiji 33 %, a u Crnoj Gori 27 %. Štoviše pojam »ustaše« kao prva asocijacija o Hrvatima, u Srbiji je zastupljena među 5 %, a u Crnoj gori među 4 % ispitanika.³

Kao i u većini drugih društvenih i povijesnih tema, Hrvatskoj je potrebno jasno razgraničenje s naslijeđem bivše Jugoslavije koje se odnosi na percepciju »bratskih naroda i narodnosti« o tome tko smo i tko smo bili. Ne kažem, dakako, da je hrvatski *self-image* odraz njihovih stereotipa, dapače. No tuđi su se stereotipi u nekim osjetljivim pitanjima o prošlosti nametljivo uselili među nas, te na razne načine utječu na način kojim se današnje hrvatsko društvo nosi s njima. Danas kad je Hrvatska suverena i međunarodno priznata država, Jugos-

¹ Aarons i Loftus su u knjizi koja je izvorno objavljena 1991. u predgovoru napisali kako je »Pavelićev hrvatski fašistički pokret iz Drugoga svjetskog rata obnovila aktualna vlast u Hrvatskoj koju predvodi Franjo Tuđman, ironično, bivši komunistički general koji je službovao pod maršalom Titom« (Mark AARONS, John LOFTUS, *Unholy Trinity. The Vatican, The Nazis, and The Swiss Banks*, New York, St. Martin's Griffin, 1998, XVI).

² Prisjetimo se značajnog djela Alain FINKIELKRAUT, *Kako se to može biti Hrvat? (Comment peut-on être Croate?)*, Zagreb, Ceres, 1992.

³ Usp. Božo SKOKO, *Hrvatska i susjedi. Kako Hrvatsku doživljavaju u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Makedoniji, Sloveniji i Srbiji*, Zagreb, AGM i Novelti Millennium, 2010, 102-104.

slavija više ne postoji, a Hrvati pokazali da su u stanju izgraditi demokratsku državu u kojoj nacionalne i vjerske manjine ne samo da nisu ugrožene nego uživaju visoku razinu poštovanja i građanskih prava, bilo bi za očekivati i da diskurs o korelaciji prošlosti i sadašnjosti bude drukčiji. Ali nije. Iz razloga o kojima sam pisao drugdje,⁴ srpski mit o povezanosti hrvatske državotvornosti s ustaštvom i antisemitizmom i dalje se pojavljuje i iritantan je. Hrvate se poziva na »suočavanje s prošlošću«, ali to pozivanje često dolazi iz miljea koji pod tom sintagmom podrazumijeva nešto što s istinskim i iskrenim kritičkim samopropitivanjem ima malo ili nimalo veze. Puno više ima veze s velikosrpskom nepomirljivošću pred činjenicom da glavni grad Hrvatske više nije Beograd. Zazivanje hrvatskoga »suočavanja s prošlošću« lako je povezati i s dijelom hrvatskoga civilnog društva koji je izrazito neprijateljski nastrojen prema hrvatskom domoljublju, pa i hrvatskoj državi. Iza udruga toga civilnog društva nerijetko se krije ideologija orjunaštva i jugoslavenštine, a zazivači – odupriet ću se iskušenju da imenujem nekoliko prominentnijih predstavnika – mahom dolaze iz nekadašnjeg članstva Saveza komunista ili partijskih dinastija. Oni su zaposjeli goleme dijelove nevladina sektora. Hrvatska se prošlost tako, putem maliciozne selekcije dijelova s kojima će se suočiti i onih s kojima se neće suočiti, dvojbenih tumačenja činjenica i čitavim opusima izmišljotina, pretvara u alat za potkopavanje legitimnosti hrvatske državne sadašnjosti i budućnosti.

Na ove povijesno-ideološko-političke konstrukcije nužno je prikladno odgovoriti. Što god da u danom kontekstu jestprikladan odgovor, ovo ni u kom slučaju nije: poricanje ili prikrivanje zločina koje je ustaški režim počinio nad židovskim narodom ili nad bilo kime drugim. Usto, potrajat će jednom nametnuta imaginarna relevantnost prošlih zbivanja kao presudnih za razumijevanje današnjih. Ta relevantnost ni iz daleka i ni u kom slučaju nije presudna, ali također nije ni samo imaginarna. Nemoguće je reći da su zločini iz prošlosti stvar prošlosti, jer se oni pojavljuju u sadašnjosti, gdje je prikladno i gdje nije; gdje su povijest i gdje su zakamuflirano velikosrpstvo ili jugoslavenština. Svatko od nas, uključujući i naraštaje koji su rođeni puno kasnije, u jednom trenutku života stječe mišljenje o zbivanjima u Hrvatskoj i Jugoslaviji iz vremena Drugoga svjetskog rata, te zauzima stav prema različitim sudionicima tih groznih zbivanja. Godina 1941. doista je, htjeli mi to ili ne, »godina koja se vraća«.⁵

Kod razmišljanja o strahotama Drugoga svjetskog rata, nama, Hrvatima, kao i većini drugih naroda bivše države, lako je upasti u zamku žrtvoslovnog nadmetanja. Ono pak, osobito umiješaju li se u njega snažne emocije i neukost, može dovesti do opravdavanja zločina vlastitog naroda zločinima nekoga dru-

⁴ Vidi, primjerice, Boris HAVEL, Žrtvoslovna Krajina, *Ruah hadaša*, 6 (2011) 17, 12-16.

⁵ Aluzija je na knjigu koju svakako treba pročitati: Slavko GOLDSTEIN, 1941. – *Godina koja se vraća*, Sarajevo, Synopsis, 2012.

gog, povijesnim okolnostima, mitovima, raznim »povijesnim misijama« nacije i još koječime iz širokog spektra kreativne grotesknosti. U nekoj blažoj varijanti, ono može dovesti do zauzimanja ambivalentnog stava prema tadašnjim akterima i zbivanjima, a čiji postupci ne zaslužuju ništa drugo osim osude. Manjkavo, netočno ili nikakvo poznavanje prošlosti, štoviše, može dovesti i do otvorenog simpatiziranja s nacističkim ustaškim režimom. Apsurd hrvatskog društva jest u činjenici da dio samoproglašanih glasnogovornika »suočavanja s prošlošću« zapravo priželjkuje upravo to: ishitrena, nepromišljena i prkosna koketiranja s ustaštvom, osobito među mladeži.

Nisu rijetki oni koji će likovati nad takvim ispadima. Ljevičarski aktivisti umreženi u kojekakve nevladine udruge, na temelju takvih ispada naglasit će navodnu duboko ukorijenjenu fašistoidnost hrvatskog društva, kojoj je država pružila podlogu da se na njoj razmaše. Ispadi, koji su, dakako, za svaku osudu, za udruge civilnog društva, poput Documente, u biti predstavljaju argument o nužnosti vlastitog postojanja, kao društvenog korektiva i opravdanog korisnika sredstava proračuna iste one države na koju nasrću. Nakon što je Theodor Meron *de facto* presudio da su Documenta i njima bliski aktivisti obični krivotvoritelji moderne hrvatske povijesti, oni naprosto moraju pronaći nove izvore tema i financiranja, pa kadar kakva pijanog tinejdžera koji na nekom prosvjedu stavi ustašku kapu za njih je doslovce zlata vrijedan (u eurima). Pridoda li se tome i činjenica da iste te udruge civilnog društva te njihovi patroni veoma često štite stečevinu, likove i djela aktera drugog totalitarizma koji je poharao Hrvatsku u 20. stoljeću, onoga komunističkog, teško je povjerovati da iz njih progovara glas savjesti i razuma pa prionuti »suočavanju«.

Pred prosječnim Hrvatom koji se upusti u razmišljanja o svemu ovome, tako se ispriječi gusta šikara neprohodnih spletki, blatnjavih manipulacija i ljigavih interesa od kojih mu se »suočavanje s prošlošću« lako zgadi. Zato se pitanje, do kojega se kroz svu tu šikaru i živo blato želim probiti, ne odnosi na Hrvate kao prvenstveno Hrvate. Pitanje se odnosi na onu ogoljenu individuu, koja rođenjem jest Hrvat, ali joj se taj dio identiteta nalazi na razini na kojoj ga nije potrebno štiti; on je naprosto tu, poput boje očiju ili imena. Ta individua – taj ja – u jednom se trenutku nađe oči u oči sa spoznajom da je dio mojeg naroda u ne tako davnoj prošlosti aktivno odabrao zlo i s dijaboličnom revnošću prionuo njegovu izvršenju. Hrvat je tada, u ime Hrvatske i hrvatstva, pa čak i u ime kršćanske vjere, u smrt poslao tisuće nedužnih ljudi zato što su bili Židovi. Hrvatski je narod sudjelovao u najvećem zločinu u povijesti čovječanstva, holokaustu. Hrvatski je narod, istodobno, bio i jedan od najhrabrijih naroda u suprotstavljanju tome zločinu; kod nas nije bilo »tihe većine« koja je dominirala okupiranom Europom.

I jedno i drugo dio su naše povijesti, i jedno i drugo kasnije nas je djelomice oblikovalo kao naciju, a time i kao osobe, te utjecalo na naš identitet. Zbog dobrih stvari iz prošlosti svojega naroda za koje nisam zaslužan, ponosan sam. No progoni me onaj prvi dio, onaj zbog kojega se sramim. Onaj koji ne mogu razumjeti. Ovaj drugi mogu. Hrvati su pred zlom pokazali hrabrost i devedesetih te ga porazili, a da nas nije zarazilo. Dok razmišljam o grozoti, o opsegu i o bezdanu toga zla, one dvije morbidno srasle krivulje, najprije se živčano izvijaju, pa se razdvajaju, a potom ih više nema. U fokusu odjedanput više nije nikakav splet; ni povijesne okolnosti koje su zločincima omogućili da zaposjednu vlast, ni kasnije utilitarističko, groteskno vađenje spomena na žrtve da bi se opravdao nov zločin, onaj nad Hrvatima, ni velike ideološke naracije, ni teorije o naciji. Ne samo da nisu u fokusu. Sama pomisao na komunizam, titoizam, velikosrpstvo, Jugoslaviju, na lijeve i desne, poput razotkrivenog se uljeza pritaji, pa iščezne daleko izvan sfere emocija i misli. U fokusu ostaje ubojica, hrvatski ustaša, i žrtva, hrvatski Židov. Ostaje neizreciva zabezekenost: kako je moguće da se takvo što uopće ikada moglo dogoditi? Ostaje jeza: zar u mom narodu ima i toga? Ostaje strašna enigma na koju ne želim znati odgovor: što je bilo u mislima toga ubojice dok je podizao ruku? Je li svoju žrtvu gledao u oči? Što su bile zadnje misli, molitve, strahovi i nadanja ubijenoga ili ubijene? Što je nad mrtvim tijelom zločinac osjećao i mislio? Trijumf? Gađenje? Mržnju? Dosadu? Da ubija s razlogom? Da se za nešto osvećuje? Da ubija za Hrvatsku? U ime Hrvata?

I tako trideset tisuća puta.

Neka ne bude nikakve dvojbe u jednome: ne u moje ime. Nitko od nas ne može biti normalan ako pred tim bestijalnostima ne ustukne i ne distancira se. Nema tu mjesta za kalkuliranje. To distanciranje mora biti toliko temeljito, toliko duboko, toliko javno, da nas izloži kao razodjevene i da nas učini ranjivima. A što ako time otvorim vrata za gubitak nacionalne reputacije? – netko će upitati. Moj odgovor je jednostavan. Ja ne želim nacionalnu reputaciju izgrađenu na skrivanju ili opravdavanju zlodjela. Što je, uostalom, gubitak moje nacionalne reputacije u usporedbi s nečijim gubitkom doma, obitelji i života? Upravo zato što sam odgojen unutar ovoga naroda i na postulatima njegove etike, hrabrosti i vjere, zato što su me u obitelji i u crkvi naučili da se savješću ne trguje ni po koju cijenu, mogu posložiti prioritete. Vrijednosti koje proizlaze iz Biblije, vrijednosti s kojima je moja savjest radosno suglasna, izborile su se za prvo mjesto i tu ću ih čuvati dok dišem. Prva na popisu prioriteta ne može biti računica o tome kako će protagonisti velikosrpske politike, subverzivna udruga civilnog društva ili bilo tko drugi zlonamjeran prema Hrvatima i Hrvatskoj, iskoristiti moju samokritičnost. I dakako da u tom uvjerenju nisam sam. Ni među Hrvatima, a ni među drugim narodima. I u dobrom sam društvu. U njemu prednjači narod koji je čovječanstvo zadužio najdragocjenijim duhovnim blagom u povijesti: izraelski, kasnije židovski. Mojsije, Izaija, Jeremija, Isus ili

Pavao – gajili su duboku ljubav prema svome izraelskom narodu, no to ih nije spriječilo da protiv njega izreknu oštre ukore kad je bilo potrebno. Ako je ijedan narod zbog samokritičnosti bio progonjen od strane drugih naroda, ako je ijedan iznoseći javno vlastite gnusobe svojim neprijateljima dao građu za opaka podmetanja, optužbe i progone, to je židovski. Ti su ukori zauvijek upisani u najpoznatiju i najprevođeniju knjigu na svijetu, Bibliju. Zar smo mi Hrvati bolji pa da se naši šptom izgovaraju, dok ne utihnu sasvim?

Hrvatski se narod ne može optužiti za nedostatak samokritičnosti. U odnosu na zbivanja iz Domovinskog rata, ta samokritičnost katkad graniči s mazohizmom. No glede holokausta, postupali smo drukčije. Domoljubni, državotvorni dio hrvatske inteligencije o tome je previše šutio i još uvijek šuti. Skoro da uopće nema objavljenih radova o holokaustu, posebice holokaustu u Hrvatskoj, koje su napisali Hrvati. Postoje izuzetci, poput Narcise Lengel Krizman, Mihaela Sobolevskog ili Petra Strčića. Predsjednik Tuđman je također pisao o toj temi, pa tako i sljedeće:

»No, bez obzira na mitsko umnogostručenje jasenovačkih žrtava (svejedno koliko desetostruko ono bilo) – zločin se zbio. Užasan i golem. I po svojim dimenzijama i po načinu provedbe. Imao je i genocidne značajke. [...] Povijesna je činjenica da je ustaški režim NDH, u provedbi svojih planova o smanjenju 'neprijateljskog srpsko-pravoslavnog pučanstva u hrvatskim zemljama' izvršio velik genocidni zločin nad Srbima, a razmjerno još veći nad Romima i Židovima, u provedbi nacističke rasne politike.«⁶

Znanstvenim istraživanjem holokausta u Hrvatskoj i objavljivanjem tekstova o toj temi uglavnom su se bavili hrvatski Židovi. To su, između ostalih, Slavko i Ivo Goldstein, Melita Švob, Mirko Mirković, Branko Polić, Maja Bošković-Stulli, Jasminka Domaš te Naida Brandl. Slavko i Ivo Goldstein svojim su znanstvenim autoritetom i integritetom imali ključnu ulogu u sprječavanju da se beogradske i banjalučke mitomanske brojke o stradalima u Jasenovcu prepisu u neke ugledne svjetske židovske institucije za istraživanje i dokumentiranje holokausta. Njihov čin među hrvatskim povjesničarima nije nepoznat, ali među »običnim« Hrvatima, onima kojima je ova zemlja mila, ne samo da je nepoznat, nego ih se nerijetko smatra protuhrvatskim intelektualcima. Sjeća li se još tko da je upravo Slavko Goldstein bio prvi predsjednik prve hrvatske demokratske stranke pod komunističkim režimom, HSLS-a, osnovanom u svibnju 1989. godine? Skupa s Draženom Budišom i Vladom Gotovcem prepoznao je dolazak trenutka za hrvatsku neovisnost, čak prije mnogih Hrvata. Slavkova su oca 1941. ubili ustaše. Kad bi demokratska Republika Hrvatska svoju legitimnost morala graditi na reviziji ili zanemarivanju zločinačkog karaktera ustaškog režima, zar bi on u tome sudjelovao? Dapače, demokratska se Hrvatska jača upravo suprotnim procesom.

⁶ Franjo TUĐMAN, *Velike ideje i mali narodi*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1996, 314-315.

Kako bi taj suprotan proces trebao izgledati u praksi? Prije svega kao aktivno i široko poznavanje povijesnih činjenica vezanih uz stradavanje židovskoga naroda na području NDH. Izučavanje holokausta u Hrvatskoj moralo bi imati više mjesta u obrazovnim programima naših škola i fakulteta. Otvaranje projekata novih znanstvenih istraživanja o toj temi, posebice pri institutima koji ne nose stigmama ljevičarskih uporišta, vjerojatno bi utjecalo na dijelove hrvatskog društva koja znanstveni projekti obično ne dohvaćaju. Dosadašnja istraživanja holokausta u Hrvatskoj dala su odgovor na brojna pitanja, no na mnoga još nisu. Neka su pitanja, štoviše, i otvorila. Jedno je od njih implicitno: je li hrvatska historiografija ustuknula pred svojom dužnosti istraživanja hrvatskog udjela u holokaustu? Dojam je da istraživanja o tome dijelu svoje povijesti hrvatska znanost ne želi zagušiti, ali ni potaknuti. Hrvatska je danas neovisna država, a mi smo napokon slobodan narod koji je dosanjao svoj tisućljetni san. No pitanje je, jesmo li stekli i punu neovisnost savjesti i identiteta ili smo u nekim sferama još zatočeni u labirintu koji je oko nas pleo propali režim kako bismo, makar nesvjesno, lutali bespućima pogubne obrane neobranjivoga? Ili se za tu vrstu neovisnosti svatko od nas morati izboriti posebno.